

ARISTOTELÉS ÉS A JOGVITÁK ELEMZÉSÉNEK HAGYOMÁNYA

KÖNCZÖL Miklós
egyetemi docens (PPKE JÁK),
tudományos munkatárs (HUN-REN TK JTI)

1. Bevezetés

Az ügyállástan előtörténetéről szólva a szakirodalom rendszerint említést tesz Aristotelés munkájáról.¹ Az az elképzelés, hogy a későbbi ügyállásokként (*stasis*) azonosított, a hellénisztikus szónoklattanban kulcsszerepet játszó vitáspontok valamiféle kezdetleges formában már Aristotelés *Rétorikájában* is megjelennek, nem a modern rétorikatörténet leleménye. Quintilianus tankönyve² a korábbi ügyállástanok áttekintése során több szerzőt is megemlít, köztük Aristotelést. A következőképpen foglalja össze az általa aristotelésinek tekintett kérdéseket: „Aristotelés a *Rétorikában* úgy vélekedik, a vizsgálatnak arra kell irányulnia, hogy van-e, milyen, mekkora és mennyi” (III 6, 49), hozzátéve, hogy a meghatározás is fölbukkan nála: „Egyhelyütt a meghatározás lehetőségét is fölismeri, ahol azt mondja, hogy így lehet védekezni: »elvettem, de nem követtem el lopást«, »megütöttem, de nem követtem el jogtalanságot«” (uott).³ Később a hermagorasi ügyállások között szereplő „elutasítás” (*metalépsis*) bizonyos előzményeit is megtalálja Aristotelésnél: „Az elutasítást (*tralatío*) ő [ti.

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott támogatásával készült.

² Quintilianus szövegét a többi forráshoz hasonlóan saját fordításomban idézem. Teljes magyar fordítása Marcus Fabius QUINTILIANUS: *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK Tamás. Pozsony, Kalligram, 2009. (A dolgozatban idézett III. könyv fordítása a kötetben KOPECZKY Rita munkája.)

³ A második állítás mintha az Aristotelésnél a méltányosság magyarázatára adott példát foglalná össze, vö. *Rhet.* 1374a 31–b 1. Az Aristotelés-szöveg hely értelmezéséhez ld. KÖNCZÖL Miklós: Méltányossági érvek a *Rétorikában*. *Iustum Aequum Salutare*, 2015/1. 116–118.

Hermagoras] írta le legelsőként, jóllehet bizonyos magvai – az elnevezéstől eltekintve – Aristotelésnél is fölfedezhetők” (III 6, 60).

Bár a szakirodalom joggal emeli ki, hogy Quintilianus valószínűleg nem ismerte közvetlenül a *Rétorikát*,⁴ beszámolója fölveti azt a kérdést, hogy Aristotelés munkája hozzájárulhat-e az ügyállastanok kialakulásának és fejlődésének megértéséhez.⁵ Korábbi tanulmányomban⁶ áttekintettem a jogviták elemzésének a *Rétorikára* jellemző megközelítése és a korai ügyállastan közti legfontosabb párhuzamokat és különbségeket. A jelen dolgozatban arra igyekszem választ adni, hogy a *Rétorikában* föllelhető anyag ezen a téren mennyiben követi a korábbi szónoklattani hagyományt és mennyiben kínál önálló meglátásokat – hiszen aristotelési hozzájárulás lehetőségéről csak ebben az utóbbi esetben beszélhetünk.

A következőkben először a vitáspontoknak a lampsakosi Anaximenésnek tulajdonított *Rhetorica ad Alexandrum*-ban⁷ található leírását vizsgálom meg, amely a *Rétorikán* kívül az egyetlen fönmaradt szakmunka a Kr. e. IV. századból. Ennek összevetése a *Rétorikával* természetesen csak igen korlátozott következtetésekhez adhat alapot, hiszen nem tehető föl, hogy a két munka valamennyi párhuzama közös forrásra (vagy utólagos „összehangolásra”) utal, ahogy az sem, hogy az eltérő megoldások mind Aristotelés saját újítását jelentik. Eltérések híján azonban biztosan nem lehetséges kimutatni Aristotelésnek az ügyállastan kialakulásában játszott szerepét. A második kérdés, hogy a korai ügyállastanokban található-e sajátosan aristotelési párhuzamok. A dolgozat második része ezzel kapcsolatban a *stasisok* hermagorasi hagyományán belül a „minőség” (*poiotés*) ügyállastának nehezen azonosítható, az antikvitásban is többféle-képpen értelmezett aleseiteit igyekszik megvilágítani az aristotelési vitaelemzés egyes fogalmainak segítségével. Ez a módszer sem bizonyíthatja a „hatást”. Ha azonban az általa nyert magyarázat meggyőző, akkor a korábbi fölvetéseknél szilárdabb alapot ad arra, hogy Aristotelés *Rétorikáját* is az ügyállast-elméletek előzményeként tartsuk számon.

⁴ Ld. pl. Joachim ADAMIETZ: *M. F. Quintiliani Institutionis oratoriae liber III*. München, Fink, 1966. 9–10., 134. *ad* III 6, 49, idézi Antoine C. BRAET: Aristotle’s Almost Unnoticed Contribution to the Doctrine of Stasis. *Mnemosyne*, vol. 52., no. 4. (1999) 433., 53. l. Hasonlóan a *Katégoriákról*: ADAMIETZ i. m. 123. *ad* III 6, 23, a korábbi szakirodalommal.

⁵ Quintilianus erről semmit sem mond, mindössze azt hangsúlyozza, hogy az aristotelési kategóriák alapján nem lehetséges az ügyállastok (*status*) és az érvtípusok (*locus*) kellően átfogó leírása (III 6, 23–28).

⁶ KÖNCZÖL Miklós: Az ügyállastan lehetséges párhuzamai az aristotelési *Rétorikában*. *Iustum Aequum Salutare*, 2023/3. 185–204.

⁷ Az eredetileg Aristotelés neve alatt hagyományozott mű szerzőségéről ld. Pierre CHIRON: *The Rhetoric to Alexander*. In: Ian WORTHINGTON (ed.): *A Companion to Greek Rhetoric*. London, Blackwell, 2007. 101–103., valamint – részletesen ismertette a mű keletkezéstörténete és az attribúció problémáit – Uő: *Pseudo-Aristote, Rhétorique à Alexandre*. Paris, Les Belles Lettres, 2002. XL–CVII.

2. A vita elemzése a *Rhetorica ad Alexandrum*ban

A *Rhetorica ad Alexandrum*ban⁸ elsőként az tűnik föl, hogy szemben a későbbi ügyállástanokkal, a vitáspontok nem kizárólag a törvényszéki retorika keretein belül jelennek meg, hanem valamennyi beszédfajtának⁹ megvannak a saját „védelmi vonalai” az érvelés tekintetében.¹⁰

A tanácsadó beszédekben annak, aki valamit állít, kell bizonyítania vagy azt, hogy a javasolt intézkedés „igazságos, törvényes, előnyös, dicséretes, kellemes, és könnyen megvalósítható”, vagy ha ez nem lehetséges, akkor azt, hogy egyrészt lehetséges, másrészt pedig szükséges megtenni (I 4. 1421b 23–27). A másik fél mindennek az ellenkezőjét kell, hogy bizonyítsa, azzal a különbséggel, hogy a lehetetlenség érve az első, erősebb csoporthoz tartozik, annak bizonyítása viszont, hogy a javasolt dolgot nehéz megtenni, az érvek második körébe kerül, a „nem szükséges” állításával együtt (I 5. 1421b 27–30).

A bemutató beszédeknek szintén megvan a maguk vitáspont-készlete. Aki dicsérő beszédet mond, annak azt kell bizonyítania, hogy az illető személy maga cselekedett jó dolgokat, vagy hogy az ő cselekedete révén történtek ilyenek, vagy hogy az illető személy kezdeményezte őket, vagy valamivel együtt, illetve valaminek a kedvéért történtek, vagy hogy az ő cselekedete nélkül nem következhetek volna be (III 2. 1426a 3–7). Noha ezek a *toposok* nincsenek kimondottan csoportokba osztva, világos, hogy elren-

⁸ A *Rhetorica ad Alexandrum* szövegéről és terminológiájáról legújabban ld. David MIRHADY angol fordításának bevezetését: *Rhetoric to Alexander*. In: ARISTOTLE: *Problems: Books 20–38; Rhetoric to Alexander*. Cambridge, MA – London, Harvard University Press – Heinemann, 2011. 450–459. A görög szövegre történő hivatkozások Manfred FUHRMANN kiadásának (*Anaximenes Ars rhetorica quae vulgo fertur Aristotelis ad Alexandrum*. Lipsiae, Teubner, 1966.) fejezetbeosztását követik, megadva Immanuel BEKKER porosz akadémiai kiadásának (*Aristoteles opera*. Berlin, Reimer, 1831.) oldal- és sorszámait is.

⁹ Anaximenés először a retorika hármasságát említi, a négyülési (*démégorikon*), bemutató (*epideiktikon*) és törvényszéki (*dikanikon*) beszédnemeket (*genos*). Ezt a szövegheletet általában interpolálnak tartják: ezáltal igyekeztek volna közelebb hozni az aristotelési megközelítéshez, ld. pl. David C. MIRHADY: Aristotle, the *Rhetorica ad Alexandrum*, and the *tria genera causarum*. In: William W. FORTENBAUGH – David C. MIRHADY (ed.): *Peripatetic Rhetoric after Aristotle*. New Brunswick, NJ – London, Transaction Publishers, 1994. 56–57. Anaximenés a továbbiakban hét fajtát (*eidé*) különböztet meg (I 1. 1421b 2–4), melyek közül hat párokat alkot (*protreptikon/apotreptikon*, *enkómiasztikon/psektikon*, *katégorikon/apologikon*), a három nemnek megfelelően. A hetedik, a vizsgálódó beszédfajta (*exetastikon*) célja egy érvelés vizsgálata (és cáfolata) (V 1. 1427b 12–16), s Anaximenés szerint leggyakrabban valamelyik más fajtával együttesen fordul elő (V 5. 1427b 30–32). A *Rhetorica ad Alexandrum* viszonyáról a három beszédfajta tanáchoz ld. pl. MIRHADY (1994) i. m. 55–70.; az *exetasis* lehetséges platóni eredetéről ld. David C. MIRHADY: The Disappearance and Reappearance of Exetasis. *Mouseion*, vol. 8, no. 3 (2008) 395–408.

¹⁰ Vö. Antoine BRAET: *De redelijkheid van de klassieke retorica. De bijdrage van klassieke retorici aan de argumentatietheorie*. Leiden, Leiden University Press, 2007. 49. Braet ebben a munkájában a *Rhetorica ad Alexandrum*, a *Rétorika*, és a hermagorasi tankönyv érvelésméletét igyekszik rekonstruálni.

dezésük az érvek erejét követi: hogy valaki valami jót cselekedett, az mindenképpen komolyabb dicséretnek látszik, mint hogy az illető kezdeményezett valami jó dolgot.¹¹

A törvényszéki beszédekre térve Anaximenés elsőként megkülönbözteti azokat a vádbeszédeket, amelyek középpontjában a „hitványság” (*ponéria*) áll, s azokat, amelyek a másik fél ügyefogyottságát (*abelteria*) veszik célba (IV 2. 1426b 30–34). Az előbbi esetben a beszélőnek azt kell bizonyítania, hogy a vitatott cselekedet igazságtalan, törvénytörtő, vagy a közösség számára káros volt, az utóbbiban viszont azt, hogy magának a vádlottnak ártott, szégyenletes, kellemetlen, vagy kivitelezhetetlen volt.¹²

A második megkülönböztetés a törvényben egyértelműen rögzített büntetési tételű jogsértéseket választja el azoktól, amelyekre a bírácoknak kell kiszabniuk a büntetést (IV 3. 1426b 36–39). Az előbbieket esetén a vádbeszéd középpontjában a tényeknek kell állniuk, azaz azt kell bizonyítania, hogy a cselekedet megtörtént és hogy a vádlott követte el (IV 4. 1426b 39–1427a 1). Ezt követően azonban Anaximenés nem a büntetésről való döntés kérdését helyezi a középpontba, hanem a védelem által követendő stratégiát (IV 4–6. 1427a 1–12). Ha a bírácoknak tudomásuk van a történetekről, akkor a cselekedet jogtalan jellegének kell az előtérbe kerülnie, amire a legalkalmasabb az erkölcsi hitványság (*ponéria*) szembeállítás a balszerencsével.¹³ A harmadik lehetséges érvelés a védelemnek a megértésre vagy elnézésre (*syngnómé*) apelláló (föltételezett) érvelése ellen irányul.

A védelem számára rendelkezésre álló érvkészlet leírása valamivel világosabbá teszi a vitáspontok működését. A három fő gondolatmenet egyike tagadja, hogy egyáltalán elkövette az illető a cselekedetet (IV 7. 1427a 23–25), a másika pedig arra az állításra összpontosít, hogy „ami történt, az törvényes, igazságos, dicséretes, és a város számára előnyös” (25–27). A legrosszabb esetben pedig a beszélő azt igyekszik bizonyítani, hogy ami történt, az *hamartéma* vagy *atychéma* következménye,¹⁴ vagy azt, hogy nem okozott nagy kárt (27–30).

¹¹ A szöveghely értelmezéséhez vö. Pierre CHIRON magyarázatát: PSEUDO-ARISTOTE: *Rhétorique à Alexandre*. Les Belles Lettres, Paris, 2002. 131–132. *ad loc.* Csak a három utóbbi *topos*t illusztrálják példák (III 3–5. 1426a 9–17), ezek közül néhány általános megállapítás különböző tények és jellemzők kapcsolatáról.

¹² Mirhady föltételezése a *ponéria* és *adikéma*, illetve *abelteria* és *hamartéma* közötti megfelelésről nem látszik meggyőzőnek, vö. David C. MIRHADY: Introduction. In: David C. MIRHADY (ed.): *Influences on Peripatetic Rhetoric: Essays in Honor of William W. Fortenbaugh*. Leiden–Boston, Brill, 2007. 10. Jóllehet a kategóriák között lehetséges átfedés, valószínűbbnek tartom, hogy Anaximenés a „vádát” tágabban érti Aristotelésnél, és a vonatkozó tanácsokat olyan ügyekre is alkalmazhatónak látja, amelyekben jogi értelemben nincsen szó jogsértésről. Ha ez az értelmezés helytálló, akkor az ezt követő megkülönböztetések az első, ti. a *ponéria* esetére vonatkoznak.

¹³ A „szándékosan és megfontolás alapján, nem véletlenszerűen (*u tés tychusés*), hanem gondosan előkészítve követte el a jogsértést” (IV, 4. 1427a 3–5) mondatban viszont a „véletlenszerűen” kifejezés nem szükségképpen utal a szerencsére (*tyché*), inkább csak az előzetes megfontolás (*pronoia*) hiányára.

¹⁴ Anaximenés meghatározásai meglehetősen közel állnak a *Rétoriká*ból olvashatókhoz. Ld. IV, 8–9. 1427a 30–36: „A jogsértést (*adikia*), a hibát (*hamartéma*) és a balszerencsét (*atychia*) így határold el: ha valaki előzetes megfontolás alapján (*ek pronoias*) cselekszik valami rosszat, azt sorold a jogsértéshez, és mondd, hogy az ilyenekre kell a leg súlyosabb büntetést ki-

Azoknak az eseteknek a megkülönböztetése, amelyekben a büntetést a törvény előre meghatározza, s azoké, amelyekben a bírának kell erről dönteniük, elsősorban a *syngnóméra* irányuló érvelés szempontjából bírhat jelentőséggel, ilyen érveknek ugyanis több helyük lehet az utóbbi esetben.

A beszéd elrendezéséről (*taxis*) szóló részekben a vitáspontok szintén stratégiai döntéseket jeleznek, amelyek az egyes (egyre gyöngébb) védelmi vonalakra vonatkoznak. Ha egy korábbi ügyből fakadó előítéletet (*diabolé*) kíván eloszlatni a beszélő, akkor röviden védekeznie kell, akár azt állítva, hogy a korábbi ítélet igazságtalan volt, akár az abból az ítéletből fakadó szenvedés miatti együttérzést célozva (XXIX 12–13. 1437a 5–14).

A beszélő állításainak alátámasztására (*bebaiósis*) térve Anaximenés azt írja, hogy a rendelkezésre álló meggyőzési eszközök közti választásnak ahhoz kell igazodnia, hogy melyik vitáspontra fókuszál az ellentmondás: „Ha az ellenfél a tényeket vitatja, a megerősítés bizonyítékokon fog alapulni. Ha viszont elismerik azokat, akkor az igazságosságon, előnyön, s az ezekből következőkön” (XXXVI 17. 1442b 32–35). Ezeket a választásokat vizsgálja aztán a továbbiakban, kitérőt téve a törvény alkalmazásával kapcsolatos lehetséges érvtípusokra (XXXVI 22–25. 1443a 10–38). Végül az az eset kerül szóba, amikor a védelem a megértésre (*syngnómé*) törekszik. A védelem számára Anaximenés szintén a tényekre, az igazságosságra/törvényességre, illetve a *syngnóméra* irányuló érvek hármias választékát kínálja (XXXVI 35. 1444a 5–10).

Mindezt figyelembe véve Anaximenés meglehetősen következetesnek látszik abban, hogy három védelmi vonalat kínál a védelem és a vád számára egyaránt, mind a jogesetekkel kapcsolatos anyaggyűjtésről, mind a törvényszéki beszédek elrendezéséről szólva: az első az eset tényeivel kapcsolatos kétségekre irányul, a második az elkövetett cselekmény törvényes vagy jogos voltára, s ha egyik sem látszik működőképesnek, akkor a harmadik lehetőség az elnéző jogalkalmazást célozza.

Ha mindezt összevetjük azzal, amit a *Rétorikában* találunk, szembeötlik a hasonlóság Anaximenés *nomima* és *dikaia* közti megkülönböztetése,¹⁵ valamint Aristotelés írott és íratlan törvényre utaló érveket elkülönítő dichotómiája között. Ennek alapján elképzelhetőnek látszik, hogy amit Anaximenés lényegében egy érvcsoportnak tekint, az a *stasis*-elméletek meghatározáson és minőségen alapuló ügyállásainak az anyagát

szabni; ha viszont valaki tudatlanságból (*di'agnoian*) cselekszik valami károsat, azt hibának kell mondanunk. Hogyha pedig nem önmagától, hanem más dolgok miatt vagy véletlenül (*di' heterus tinas é dia tychén*) visz véghez valamit, ami nem tartozik a jól eltervezett dolgok közé, azt sorold a balszerencséhez.” A tanáchoz, hogy a *syngnóméra* irányuló érvelésben a szónok olyanként tüntesse föl a hibát vagy balszerencsét, mint amely közös a hallgatósággal (IV, 9. 1427a 37–40, hasonlóan 1444a 10–11), vö. *Rhet.* 1374b 10–11.

¹⁵ Ld. I 7–8. 1421b 35–1422a 4: „Az igazságos mármost mindenkinek vagy a legtöbbeknek az íratlan szokása (*agraphos ethos*), amely elválasztja a szép és a csúf dolgokat. Ez pedig, hogy tiszteljük a szülőket, jól bánunk a barátokkal, és hálával viszonzunk a jócselekedeteket. Ezeket és a hozzájuk hasonló dolgokat ugyanis nem az írott törvények parancsolják az embereknek, hanem az íratlan szokás és a közös törvény (*koinos nomos*) alapján tekintjük őket helyesnek (*nomizetai*). Ezek hát az igazságos dolgok, a törvény pedig a város közös megállapodása, amely írásban parancsolja meg, hogy hogyan kell megtenni az egyes dolgokat.”

tartalmazza. A megértés ezzel szemben a hermagorasi elméletben beolvad a minőség ügyállásába.

Ami a *syngnómét* illeti, láthatjuk, hogy a *Rhetorica ad Alexandrum*ban beletartozik a nagyság (vagy jelentőség) kérdése, amelyet Aristotelés külön vitáspontként kezel, valamint a tudatosság és a szándék is (ti. az *adikia*, *hamartéma* és *atychéma* közti megkülönböztetés), amelyek pedig a méltányosság kapcsán szerepelnek a *Rétorikában*. Az is figyelmet érdemel, hogy Anaximenésnél a nagyság minden esetben az okozott sérelemre vonatkozik, Aristotelésnél viszont általában az adott minőségre.¹⁶ Az összképet illetően azt mondhatjuk, hogy a két tankönyv közös jellemzője, hogy a tanácsadó és a bemutató beszédekkel kapcsolatban is tárgyalják a vitáspontokat. A *Rhetorica ad Alexandrum*ban azonban a kérdések beszédfajtánként különböznek: a tanácsadó beszédeknel a minőségek két csoportjához kapcsolódnak,¹⁷ a bemutató beszédeknel pedig az adott személy, cselekedetek és egyén körülmények közt főnnálló, eltérő jellemző kapcsolatokra utalnak.

A később *zétémata nomika* névvel jelölt vitáspontokat illető anyag Anaximenésnél nem mondható bőségesnek. A törvényeknek a törvényszéki érvelésben történő alkalmazásáról¹⁸ röviden szó esik ugyan a *bebaiósis*ről szóló részben, de csak a normaszöveg többértelműsége különül el önálló kérdésként, a törvényhozó szándéka és általában az értelmezés jóval lazábban kerül említésre.¹⁹

3. A párhuzamok értékelése

A *Rétorika* és a *Rhetorica ad Alexandrum* párhuzamait sokféleképpen szokás értékelni.²⁰ A vitáspontok tekintetében legvalószínűbbnek az látszik, hogy a két szerző közös forrást követ – ez akár egy tankönyv is lehetett, amely azonban nem maradt fenn.²¹

¹⁶ Az igazságtalanság esetében tehát az okozott kár nagysága a kérdésnek csupán az egyik aspektusa, ld. 1374b 24–25 és 29–30.

¹⁷ Ideértve a lehetőségességet, amelyet Aristotelés a tényekhez kapcsol (1359a 11–16).

¹⁸ Anaximenés nem szerepelteti a törvényeket a „járulékos” bizonyítékok (*epithetoi pisteis*, ld. XIV 7–XVII 2. 1431b 7–1432b 7) listáján, amelyek nagyjából megfelelnek Aristotelés „mesterségen kívüli” bizonyítékainak. A két megközelítés különbségeiről ld. David C. MIRHADY: Non-technical *pisteis* in Aristotle and Anaximenes. *American Journal of Philology*, vol. 112., no. 1. (1991) 10–11.; Christopher CAREY: *Nomos* in Attic Rhetoric and Oratory. *Journal of Hellenic Studies*, vol. 116. (1996) 33., 3. lj.

¹⁹ Ld. XXXVI 24. 1443a 31–35 (többértelműség), XXXVI 27. 1443b 8–10 (törvényhozói szándék), XXXVI 25. 1443a 29–37 (versengő értelmezések).

²⁰ Az azonos szerző föltételezésén kívül a közös forrás vagy a valamilyen irányú hatás lehetősége is fölmerült a kutatásban. Ld. pl. MIRHADY (1991) i. m. és CAREY i. m., akik egyaránt közös forrást valószínűsítettek. Újabban Pierre CHIRON fogalmazott meg egy kölcsönös hatásról szóló hipotézist, amely szerint a két szerző figyelemmel kísérhette egymás munkájának alakulását: Relative Dating of the *Rhetoric to Alexander* and Aristotle’s *Rhetoric*: A Methodology and Hypothesis. *Rhetorica*, vol. 29., no. 3. (2011) 236–262.

²¹ Friedrich SOLMSEN szerint a taxisról szóló rész Isokratés hatását mutatja, valamint „hogy a τέχνη, amelyből kölcsönöz, barátjác, Theodektésé”: The Aristotelian Tradition in Ancient Rhetoric. *American Journal of Philology*, vol. 62., no. 1. (1941) 46. Ld. még a tanulmány második részében: *American Journal of Philology*, vol. 62., no. 2. (1941) 177., 85. lj.

Ha csakugyan létezett ilyen közös forrás, abban szerepelhetett valamiféle, a viták fő kérdésének meghatározására szolgáló módszer. Minthogy Aristotelés és Anaximenés is valamennyi beszédajtánál említi ezeket a kérdéseket (kivéve az Anaximenésnél szereplő *exetastikét*), úgy látszik, hogy ez a módszer – s esetleg a kezdetleges vitáspont-fogalom – nem korlátozódott a törvényszéki beszédekre. A két szerző tárgyalása azonban a részletekben eltér, közös vonásként csak azt figyelhetjük meg, hogy mindketten felsorolnak bizonyos „minőségeket” a kérdések között. Aristotelés elméletírói törekvéseit figyelembe véve ezek az eltérések azt sugallják, hogy – legalábbis e tekintetben – Anaximenés lehet közelebb a közös forráshoz, Aristotelés pedig a maga, korábban már ismert elemeket részben újszerűen alkalmazó jogi érvelési módszerét igyekszik kiterjeszteni mindhárom beszédajtára egy átfogóbb rétorikaelmélet megalkotását célozva. Ha ezt a föltevést elfogadjuk, és Anaximenés elméletét a hagyományhoz hűségesebbnek tekintjük, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a „lehetőség” eredetileg a tanácsadó beszédek vitáspontjai között szerepelhetett, a „nagyság” viszont a törvényszékiek sorában. Ami az utóbbit illeti, Aristotelés a törvényszéki rétorikán belül is kiterjeszti a hatókörét a cározás mértékén túlra, ezzel közelebb hozva a leírást a szónokok gyakorlatához.

A törvényi meghatározások kérdése, mint láttuk, Anaximenésnél a *nomimos* minőségéhez tartozhat, a szövegben azonban nincsen egyértelmű utalás a definíciók alkalmazására az érvelésben. Aristotelés megemlíti, hogy a szónoknak meghatározásokat kell alkalmaznia, hogy vitassa egy bizonyos jogszabályi rendelkezés relevanciáját az adott esetre, ő azonban egyszersmind integrálja is ezt a vitáspontot a maga szándékoság-központú jogi érvelési elméletébe. Érdekes, hogy ezt a kérdést a jogviták gyakorlatára tett hivatkozással vezeti be, ami magyarázhatja, hogy miért írja le külön kérdésként a definíciót a *Rétorika* I. könyvének 13. fejezetében, holott másutt nem határolja el sem a tényektől, sem a minőségektől.²²

A *syngnomé*ra történő hivatkozás, olykor az Anaximenés által a vád számára javasolt negatív formában, előfordul az attikai szónokoknál,²³ de megtaláljuk *adikéma*, *hamartéma* és *atychéma* hármas fölosztását is.²⁴ Hogy ez már kezdetben is ebben a tiszta formában jelent-e meg a szónoklatokban, készen arra, hogy az elmélet részévé váljék, vagy egy tanár fogalmazta meg, s az ő tanítványai emelték át a gyakorlatba, jelenleg eldönthetetlennek látszik. Számunkra fontosabb azonban az, hogy míg Anaximenés a védelem számára utolsó védvonalként ajánlja, azzal az állítással együtt, hogy a cselekedet nem okozott nagy kárt, Aristotelés nem helyezi el a vitáspontok általános keretén belül, hanem az *epieikeia* etikai aspektusaihoz kapcsolódó *toposok* közt tesz róla említést.²⁵

²² Ha a középpontban a szándék áll, ahogy Aristotelésnél a *Rétorika* I. könyvének 13. fejezetében, akkor a meghatározás jórészt csakugyan a minőség kérdéséhez tartozik. A törvényi definíciók egyéb aspektusai azonban a tények kérdéséhez kapcsolódnak.

²³ Ld. pl. Hypereidés, *Philippidés ellen* 7.

²⁴ Ld. pl. Démosthenés XVIII 274, Deinarchos I 59–60.

²⁵ Ez azért különösen érdekes, mert a különböző attitűdök hármas fölosztása tökéletesen illik a törvényszéki rétorika megközelítéséhez.

Hermagoras negyedik ügyállásának, a *metalépsis*nek nem találjuk megfelelőjét a *Rhetorica ad Alexandrum*ban. Aristotelés említést tesz egy ilyen vitáspontról, de csupán egy alkalommal, magyarázat nélkül, a beszéd elrendezéséről szólva, mint a jogvita során alkalmazható érvek egyik forrásáról. Ilyenformán, noha az effajta érvek minden bizonnyal jelen voltak az athéni törvényszéki beszédekben,²⁶ valóban lehetséges, hogy elsőként Hermagoras írta le tankönyvében a fő ügyállások egyikeként.²⁷

A jogi szöveg értelmezésére összpontosító *zétémata nomika* közül Aristotelés többet és kidolgozottabb formában tárgyal, mint Anaximenés. A törvényekkel, mint mesterségen kívüli bizonyítékkal kapcsolatos *toposok* közt a szabályok konfliktusa és a szöveg többértelműsége is megjelenik (az elsővel Anaximenésnél egyáltalán nem találkozunk), az írott törvény és a törvényhozói szándék szembeállításáról pedig a méltányossággal kapcsolatos *toposok*nál esik szó (további utalásokat találunk az „interpretív” *epieikeia* tárgyalásánál, valamint a *Nikomachosi etiká*ban). Anaximenés csak az ügy számára kedvezőtlen tartalmú törvénnyel szembeni érvelés lehetséges alátámasztásaként említi a törvényhozói szándékot, de nem kapcsolja össze az értelmezés kérdéseivel. Az analógia kiterjesztő értelmezést szolgáló alkalmazása (a hermagorasi *sylogismos*) egyik tankönyvben sem jelenik meg explicit formában.²⁸

Aristotelés és Anaximenés esetében tehát egyaránt föltételezhető, hogy egy korábbi rétorikai hagyományból merítenek. Ami azonban a vitáspontokat illeti, ez a hagyomány nem tartalmazhatott sokkal többet, mint amit a fennmaradt attikai szónoklatokban találunk, ti. a vita központi kérdésének azonosítására való törekvést (összefüggésben azzal az elvárással, hogy a szónokok ne térjenek el a vitás kérdéstől), tények és minőségek megkülönböztetését, a nagyság kérdését, valamint – nem kifejezetten vitáspontként azonosítva – a *syngnóméra* apelláló érveket. Az nem egyértelmű, hogy a korábbi elméletben szerepelt-e az egyes kérdések meghatározott sorrendje vagy a köztük lévő logikai kapcsolatok, az azonban világosan látszik, hogy a peres felek csak annyit ismertek el, amennyit mindenképpen szükséges volt, és legerősebb érveikre („védvonalukra”) összpontosítottak beszédükben.

A meghatározások és az eljárással kapcsolatos kérdések nem biztos, hogy részét képezték ennek az elméleti hagyománynak (jóllehet a szónokok gyakorlatában kétséget kizáróan előkerültek), az viszont világosan látszik, hogy nem azonosították őket a tények vagy a minőségek kérdéseivel azonos rangú vitáspontokként. Hasonló a helyzet a Hermagoras utáni forrásokban *zétémata nomika*ként szereplő vitáspontokkal: noha

²⁶ Föltehetőleg a *paragraphé*nak feleltethető meg, ld. pl. Dieter MATTHES: Hermagoras von Temnos 1905–1955. *Lustrum*, vol. 3. (1958) 165–166.; újabban pedig Edwin CARAWAN: What the Laws Have Prejudged: Παράγραφη and Early Issue-Theory. In: Cecil W. WOOTEN (ed.): *The Orator in Action and Theory in Greece and Rome*. Leiden, Brill, 2001. 17–18. Eljárási kérdések a *paragraphétól* függetlenül is megjelenhetnek azonban, ld. pl. Antiphón, *Héródés haláláról* 8–10. (egy definícióhoz kapcsolva).

²⁷ Quintilianus álláspontjának megfelelően, vö. III 6, 60, a szöveget főntebb idézem.

²⁸ Az ilyen értelmezés része lehet Aristotelés méltányosság-fogalmának (vö. KÖNCZÖL Miklós: A méltányossági érvek és a kiterjesztő értelmezés lehetséges kapcsolata Aristotelésnél. *Állam- és Jogtudomány*, 2018/4. 24–36.), külön vitáspontként azonban nem jelenik meg nála sem.

ezek az interpretációs műveletek megfigyelhetők a szónokoknál is, a korábbi elmélet nem foglalta őket közös elnevezés alá, és valószínűnek látszik, hogy csak a többértelműség és – talán – a törvényhozói szándék jelent meg az érvek lehetséges forrásai között. Itt valószínűnek látszik, hogy Aristotelés ezeket a toposokat egyfelől a törvényeségi gyakorlat, másfelől az érvelési visszaélések tanulmányozása alapján azonosította és írta le.

4. Aristotelés jogi topikája és a *poiotes* ügyállása

De inventione című, a korábbi rétorikai hagyományt áttekintő fiataalkori művében Cicero megütközésének ad hangot Hermagoras ügyállásának egy jellegzetes vonása miatt. A minőség ügyállását (*constitutio generalis*) magyarázva megjegyzi, hogy

„ennek a fajtának Hermagoras négy esetét különböztette meg: a tanácsadót, a bemutatót, a jogit és a gyakorlatit. Ezt a szerintünk nem csekély hibát meg kell cáfolnunk. [...] Ha ugyanis a tanácsadás és a bemutatás a beszédfajták közé tartoznak, akkor nem gondolhatjuk, hogy valamelyik beszédfajta alestetei. Ugyanaz a dolog magában foglalhat egyvalamit és lehet része másvalaminek, de nem foglalhatja magában ugyanazt, aminek a része. Márpedig a tanácsadás és a bemutatás is beszédfajta. [...] Ha pedig nem tekinthetők a beszédfajták részének, akkor mégannyira sem tarthatjuk őket valamely fajta egyik része alesetének.” (I 9, 12–10, 13)

Mi több – folytatja –, minthogy sem a *demonstratio*, sem a *deliberatio* nem egy vádra adott elutasító válaszra (*intentionis depulsio*) épül, semmi közülük sem lehet ez utóbbiakhoz: „szerinte ugyanis az ügyállás a vád cáfolata; úgy kell tehát gondolnia, hogy a bemutatás és a tanácsadás nem ügyállás és nem is része valamely ügyállásnak” (I 10, 13). Cicero ennek fényében azt a megoldást javasolja, hogy csak a minőség két utóbbi alcsoportját tartsuk meg, a *iuridicialist* és a *negotialist*,²⁹ az előbbi további föl-
osztásával egyetemben.

Cicero itt egyértelműen a beszédfajták aristotelési hármas fölosztására utal, s azért marasztalja el Hermagorast, mert nincs arra tekintettel. Az viszont egyáltalán nem magától értetődő, hogy Hermagoras csakugyan elköveti a neki fölrótt hibát.³⁰ Amennyire rekonstruálni lehet a tankönyvét, úgy látszik, hogy ő nem alkalmazta valamifé-

²⁹ Ezeket a következőképpen írja le: „A jogi, amelyben a méltányosnak és helyesnek a természetére, vagy a jutalom vagy büntetés indokára vonatkozik a kérdés; a gyakorlati, amelyben azt vizsgálják, hogy mi a jogszerű a polgárok erkölcsé és a méltányosság alapján” (*Inv.* I 10, 14). Vö. Quintilianus bíráló megjegyzését: „ezekben az írásokban amolyan iskolai jegyzetek vannak, amelyeket ifjúkorában készített, s ha hiba akad bennük, az az előadóé. Vagy az vezette félre, hogy Hermagoras helyütt a jogi kérdésekből vett példákat vette előre, vagy az, hogy a görögök a jog magyarázatával foglalkozókat *pragmatikos*nak nevezik. Cicero azonban megírta ezek helyébe nagyszerű könyvét *A szónokról*, úgyhogy nem vádolhatjuk azzal, hogy tévedéseket terjeszt” (*Inst.* III 6, 59–60).

³⁰ Ld. MATTHES i. m. 149.

le *summa divisió*ként a három beszéd fajta megkülönböztetését, hanem a *thesis*eket, a meghatározatlan kérdéseket állította szembe a *hypothesis*ekkel, a meghatározottakkal, a *politika zétémata* területén belül, ez utóbbiakat tekintve a szónoki beszéd megfelelő tárgyainak.³¹ Ez nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy Hermagoras a tanácsadó és a bemutató beszédekre tartozó kérdéseket az igazságossággal egyetemben a minőség ügyállása alá rendelte³² anélkül, hogy ezzel ellentmondást okozott volna saját rendszerén belül.³³

A másik forrás, amely a minőségi ügyálláson belüli négyes fölosztásról tanúskodik, Quintilianus munkája. Nála azonban más neveket találunk a két alcsoport közül kettőnél. Szerinte az alkérdések a következők voltak:

„Ezeket a következőképpen osztotta föl: a kívánatos és a kerülendő dolgokról – ez a tanácsadó rész; a személyről – ez a dicsérő [résznek] látszik; a gyakorlati (ő *pragmatikének* nevezi), amelyben magukra a dolgokra vonatkozik a kérdés, a személyi összefüggésektől eltekintve, mint hogy »szabad-e, akinek a szabadsága per tárgya”, »gőgöt szül-e a vagyon«, »igazságos-e, helyes-e ez és ez«; a jogi, amelyben szinte ugyanezekről van szó, de egyedileg meghatározott személyekkel kapcsolatban: »ez és ez igazságosan vagy helyesen tette-e ezt és ezt.«” (III 6, 56–57 = T 26 Woerther)

Quintilianus látható határozottsággal tulajdonítja az általa is használt elnevezéseket Hermagorasnak, ugyanakkor igyekszik rámutatni a Cicero kifejezéseivel fönnálló megfelelésre.³⁴ Jóllehet a négyes fölosztás hermagorasi eredetét a korábbi szakirodalom megkérdőjelezte,³⁵ nem szól kényszerítő érv amellet sem, hogy ne tekintsük őket autentikusnak.³⁶

Az első két alcsoport pontos tartalmát a sovány forrásanyag alapján nem lehet rekonstruálni. Elképzelhető mindazonáltal, hogy kapcsolódtak a tanácsadó és a bemutató beszéd fajta *topos*aihoz – legalábbis Quintilianus indokoltan érezte, hogy azonosítsa őket.³⁷ Az ilyen *toposok* jogi érvelésben történő alkalmazása kifejezetten szóba kerül mind a *Rhetorica ad Alexandrum*ban, mind Aristotelés *Rétorikájában*. Az utóbbiban azonban van egy lehetséges párhuzam, éppen a jogi érvelés területéről, amely figyelemreméltó hasonlóságot mutat a Quintilianusnál található elnevezésekkel, s ezért mindenképpen említést érdemel.

³¹ A *politika zétémata* kérdéséhez Hermagoras töredékei közül ld. T 12–13 (Woerther). A *thesis*ről és a *hypothesis*ről ld. T 16–19 (Woerther).

³² Olyanformán, ahogy azt Aristotelés *symparalambanein* kifejezése (1358b 24–25. 27) sugallja, tehát olyan mellékes megfontolásokként, amelyek előkerülhetnek a törvényszéki vagy politikai beszédekben.

³³ Vö. MATTHES i. m. 149.

³⁴ Uo.

³⁵ Ld. pl. Walther JAENEKE: *De statuum doctrina ab Hermogene tradita: Ad rhetoricae historiam symbolae*. Lipsiae, Noske, 1904. 126–129.; vö. MATTHES i. m. 150.

³⁶ Quintilianus nyilván más forrásokhoz is hozzáfért Cicero munkái mellett.

³⁷ MATTHES i. m. 150.

A *Rétorika* I. könyvének 10–12. fejezetében találunk olyan, a jogi érvelés számára kínáló toposokat, amelyek megfeleltethetők a *de adpetendis et fugiendis*, illetve a *de persona* csoportjának. Aristotelés itt elsőként a jogsértő cselekedet lehetséges motívumaihoz kapcsolódó toposokat sorolja (1368b 28–1372a 3), arra is rámutatva, hogy ezek közé tartozik a *sympheron* kérdése is, amelyet pedig a tanácsadó beszédek toposai között tárgyalt (1369b 28–30). Ezt követően (1372a 4–1373a 27) tér rá azon személyek jellemvonásaira és megfontolásaira, akik valamiért hajlamosabbak bizonyosfajta jogsértések elkövetésére. Ezek az érvek természetesen szolgálhatnak annak alátámasztására, hogy egy adott személy esetében valószínű vagy nem valószínű, hogy elkövetett valamilyen cselekedetet, ugyanakkor olyan érvelésben is helyet kaphatnak, amelynek a középpontjában nem az eset tényei állnak. Ha elfogadjuk ezt a magyarázatot az első két említett al-*stasis*-ra nézve, akkor nem nehéz fölfedeznünk a 13. fejezetben a *iuridicialis* körbe tartozó anyagot, ahol a törvényesség és az igazságosság áll az érvelés középpontjában. Még az *absoluta* és az *assumptiva* különbsége is megtalálható, előbbi a törvényi definíciók és az „interpretív” *epieikeia*, utóbbi az *epieikeia* mint erény kapcsán, e második körében a toposok további fölosztásaival egyetemben.

A minőségi ügyállás negyedik alcsoportja, a *negotialis* már semmiképpen sem fér bele a *genera causarum* hármas fölosztásába, s ezért másfajta magyarázatot igényel. Quintilianus kifejezetten elveti a Cicero javasolta értelmezést³⁸ és másikkal áll elő, amely szerint ez az alcsoport a meghatározatlan kérdésekre, a *thesis*ekre utal.³⁹ Ha elfogadjuk, hogy Quintilianus nem csupán az al-*stasis*ok hermagorasi nevét őrzi meg, hanem a sorrendjüket is, és ennek megfelelően párhuzamot keresünk a személyekhez és az igazságossághoz kapcsolódó aristotelési érvek között, akkor azt tapasztaljuk, hogy azon túl, amit a 10. fejezet bevezetése ígért,⁴⁰ előkerülnek bizonyos, a jogsértő cselekedetek jellemzőire fókuszáló toposok is, az elkövetők föltehető mérlegeléséhez kapcsolódva. Itt (1373a 27–37) ugyanis olyan elkövetési tárgyokról és magatartásokról van szó, amelyek esetében valószínű, hogy a jogsértés eltitkolható vagy az áldozat nem él panasszal, akár saját szégyene, akár a sérelem jelentéktelen volta miatt.

Ez a párhuzam, úgylehet, könnyebben érthető magyarázatot ad a hermagorasi típusokra, mint akár Cicero, akár Quintilianus – akkor is, ha Aristotelés és Hermagoras között történeti értelemben nem tudunk kapcsolatot kimutatni.

5. Összegzés

A tanulmányban azokat a párhuzamokat tekintettem át, amelyek Aristotelés és a korábbi rétorikaelmélet, illetve a hermagorasi ügyállastan között figyelhetők meg. A korai elmélet elemeit a *Rétorika* és a *Rhetorica ad Alexandrum* összevetése alapján igyekeztem azonosítani, hiszen az utóbbira általában úgy tekint a szakirodalom, mint amely közelebb áll a korábbi (vagy legalábbis nem aristotelési) tankönyvek hagyományához.

³⁸ *Inst.* III 6, 59–60 (a szöveget ld. följebb a 29. jegyzetben).

³⁹ Vö. MATTHES i. m. 150–151.

⁴⁰ Vö. W. M. A. GRIMALDI: *Aristotle, Rhetoric I. A Commentary*. New York, Fordham University Press, 1980. 278., ad 1372b 24.

Anaximenés munkája egyrészt egységesebb módon kezeli a vitáspontokat, másrészt viszont szűkebb körben alkalmazza őket. Nála a jogi érvelésben használatos vitáspontok rendszerinti sorrendje a tények–minőség–*sygnómé*, a nagyság pedig az utóbbi aleseteként jelenik meg, együtt az előrelátás vagy a szándék hiányával (*hamartéma/ atychéma*). A minőség magában foglalja a törvényességet, az igazságosságot, a dicséretességet, valamint a hasznosságot, tehát Aristotelésszel azonos módon lépi át a törvényszéki beszédfejta definíciójának korlátait.

Hogyha közös forrást vagy forráscsoportot föltételezünk a *Rétorika* és a *Rhetorica ad Alexandrum* mögött, akkor fölmerül a kérdés, hogy a két szerző mennyiben követte az elődöket. Amennyiben a közös forrásanyagot a két munka párhuzamai alapján próbáljuk azonosítani, akkor nem marad más, mint a vitáspontok meglehetősen kezdetleges azonosítása, és nagyfokú bizonytalanság a részletek tekintetében. Ha viszont azt is megengedjük, hogy Anaximenés áll közelebb a korábbi hagyományhoz, akkor megpróbálhatjuk megérteni, hol és hogyan tért el attól Aristotelés. Anaximenésnek az *ennomon* és a *dikaion* közti megkülönböztetését fölváltja az igazságosságra vonatkozó érveken belüli megkülönböztetés az írott törvényhez (definíció) és az íratlan törvényhez (méltányosság) kapcsolódó *toposok* között. A *sygnóméra* apelláló érvek közül csak a nagyság marad meg a vitáspontok között, az előrelátás és a szándékosság kérdése viszont a méltányosság fogalma alá kerül. Ami az előbbit illeti, annak magyarázata az lehet, hogy Aristotelés törvényfogalma szorosan kapcsolódik az igazságosságéhoz. Emellett a definíció kérdésének bevezetése arra utal, hogy Aristotelés elméleti magyarázata a törvényszéki gyakorlatban ténylegesen megjelenő jogi érvelés tanulmányozásán alapul. Ilyenformán tehát az írott és az íratlan törvényen alapuló igazságossági érvek megkülönböztetésével Aristotelés egyszerre közelíti rétorikai topikáját a saját filozófiai nézeteihez és a kortárs szónoki gyakorlathoz. Ami a nagyság kérdésének kiemelését illeti, az magyarázható a méltányosság és a szándékosság kérdése közti szorosabb kapcsolattal. Míg a nagyságra utaló érvek egy része az igazságtalanság súlyához is kapcsolódik, Aristotelés arra is rámutat, hogy más részük az okozott kár mértékére vonatkozik⁴¹ – ez szólhat amellet, hogy ezek az érvek nem csatlakoznak a *sygnóméra* irányuló érvekhez, hanem az utóbbiak kerülnek át a méltányosság *toposai* közé. Itt ezek szerint Aristotelés inkább saját elméleti megfontolásait veszi alapul, semmint azokat a taktikai szempontokat, amelyek Anaximenés verziójának a háttérben sejtethők.

Ha a hermagorasi ügyállástan lehetséges aristotelési hatásairól beszélünk, akkor minden eddiginél ingoványosabb talajra lépünk, hiszen a két szerzőt elválasztó mintegy kétszáz évből alig maradt fönn releváns forrás. A *Rétorika* ismeretét sem föltételezhetjük minden további nélkül ebben az időszakban. Pusztán arra törekedhetünk e téren, hogy azonosítsuk a (rekonstruált) hermagorasi ügyállástan azon elemeit, amelyek közelebb állnak Aristoteléshez, mint a *Rhetorica ad Alexandrum*hoz, és amelyek esetében a *Rétorika* tanulmányozása hozzájárulhat a jogviták elemzésére szolgáló módszerek fejlődésének megértéséhez.

⁴¹ A nagyobb sérelem okozása egyben a nagyobb fokú (jellembeli) igazságtalanság jeleként is érthető, ld. GRIMALDI i. m. 307–308.

A tanulmány utolsó részében a hermagorasi elmélet egy ilyen elemét vizsgáltam meg közelebbről: a minőség hermagorasi ügyállásának aleteit és a *Rétorika* I. könyvének 10–13. fejezetében szereplő toposok közti lehetséges kapcsolatot. Ha elfogadjuk a Quintilianusnál található magyarázatot az al-*stasis*ok elnevezését illetően (*de adpetendis et fugiendis, de persona, negotialis* [pragmatiké], végül *iuridicalis*), akkor találó leírását adják az aristotelési *topos*oknak. Ez az értelmezés – ha helytálló – korábban nem azonosított párhuzamát jelenti az al-*stasis*oknak, vagy legalábbis az elnevezésüknek, és megerősítheti azt a hihetően hangzó hipotézist, amely szerint Cicero és Quintilianus tévesen azonosította (vagy nem rendelkeztek kellő információval róla) Hermagoras rendszerének ezt a részét.

